

Yusubov Jaloliddin Kadamovich,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti
dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

SHAXS MA'NAVIY AXLOQINI YUKSALTIRISHDA ABU NASR FOROBIY MEROSIDAN FOYDALANISH ZARURATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada inson hayoti davomida aqliy bilimlari natijasida barkamollikka erishishi, Abu Nasr Forobiyning merosida ma'naviy madaniyat masalalarining ifodalanishi, insonning xulq-atvoridagi ijobiy xislatlar yuzasidan fikrlar keltirilgan.

Tayanch so'zlar: madaniyat, falsafa, komillik, axloq, bilim.

Аннотация. В данной статье высказываются мнения о достижении совершенства в результате интеллектуального познания человека при его жизни, выражении вопросов духовной культуры в наследии Абу Насра Фараби, положительных качествах поведения человека.

Ключевые слова: культура, философия, всестороннее развитый, этика, знание.

Annotation. This article expresses views on the attainment of excellence as a result of man's intellectual cognition during his lifetime, the expression of spiritual culture issues in the legacy of Abu Nasr Farabi, and the positive qualities of human behaviour.

Keywords: culture, philosophy, well-rounded person, ethics, knowledge.

Kirish. 2022–2026-yillarda “Taraqqiyot strategiyasi”da amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini ta'minlash nuqtayi nazardan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, mamlakatimizda huquqiy demokratik davlat qurishdek ezgu maqsadimizga erishish amalga oshirilayotgan islohotlarning samarasidir. Bunday jamiyatni qurishda, avvalambor, zamon talabiga javob bera oladigan, kuchli bilim va malakaga ega bo'lgan ma'naviy barkamol kadrlarga bog'liq ekanligi ayon bo'lmoqda. Barkamol avlodning ma'naviy yetuklik darajasi yuqori bo'lgan taqdirdagina ular ijtimoiy hayotning taraqqiyot qonunlarini, mamlakatning ilmiy salohiyatini mustahkamlash, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi strategiyasining mazmun-mohiyatini chuqur idrok etishi mumkin. Chunki jamiyat taraqqiyoti yuksak madaniyatni,

yuqori saviyadagi ma'naviyatni rivojlantirishni talab qiladi.

Abu Nasr Forobiy axloqiy qarashlaridan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, kishi xulq-atvorining uch turi mavjud: samarabaxsh xulq-atvor, ehtiros (qayg'u, quvonch, g'azab, o'ch olishga tashnalik, boshqa kishiga, muayyan turmush tarziga bog'liqlik, oliy maqsadlarga sadoqat) ta'sirida yuzaga keladigan xatti-harakat; an'anaviy, umum tomonidan qabul qilingan me'yorlar, urf-odatlarini boshqarib turadigan xatti-harakat; maqsadni anglab yetgan holda o'rta qo'yish va unga erishish uchun tegishli vositalarni tanlashdan iborat bo'lgan ratsional-maqsadli xulq-atvor. Xulq-atvorning ana shu shakllari hammasi u yoki bu darajada ma'naviy qadriyatlar dunyosi bilan bog'langan. Ma'naviy qadriyatlar kishining ma'naviy tubanlashuvi

jarayoniga, chinakam ehtiyoj va manfaatlarni soxtalari bilan almashtirishga qarama-qarshi turishning g'oyatda samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Asosiy qism. Abu Nasr al-Forobiyning fozil shahar bugungi kundagi demokratik jamiyat yoki fuqarolik jamiyatining orzusi edi. Al-Forobiyning "Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida" nomli risolasida: "Baxt-saodatning maqsadi va unga olib boruvchi yo'lning o'zi ham baxtdir, saodat esa benihoya go'zaldir. Baxt-saodat va go'zallikning barchasi insoniylikning ichki tuyg'ularidan va ixtiyoriy amallardan kelib chiqadi... Jahondagi adolat va tartib timsolidagi xayr. Birinchi sabab (Xudo)dan zaruriy ravishda nima kelib chiqqan bo'lsa, ya'ni barcha yaratilgan narsalar va hayotning yuqori pog'onalaridan tortib quyi pog'onalarigacha bosib o'tilgan barcha bosqichlar, bir-birlariga zanjir kabi bog'liqlikda bo'lib, adolat tartibining go'zalliligi va xayrliligidan guvohlik beradi. Dunyoda sharr (yomonlik) uchun yaratilgan zaruriy ehtiyoj yo'q. Ilohiy dunyoda esa sharr umuman yo'q. Mavjud dunyodagi sharning kelib chiqish manbasi faqat inson irodasidir. Borliqdagi barcha narsalar, aslida, xayrlidir. Sharr kelib chiqishi mumkin bo'lgan manba faqat va faqat inson irodasidir, xolos"¹.

Abu Nasr Forobiy o'z qarashlarida quyidagi axloqiy xislatlar - qanoat, saxiylik, shijoat, sabr, muloyimlik, sir saqlay bilishlik, do'stlik, vafodorlik, kamtarinlik kabi axloqiy tushunchalar mohiyatini izohlab, shunday ta'rif beradiki, ushbu jihatlarni o'z kundalik faoliyatlarida qo'llash yoshlarimizda demokratik tafakkurning rivojlanishida muhim omildir.

Abu Nasr Forobiy fikricha, inson o'zining nima sababdan yaratilganini bilish uchun – insonga bog'liq bo'lmagan koinot, olamdagi barcha mavjudotlarni kim yaratganini, samoviy mavjudotlarning Yerdagi hayotga ta'siri bormi yoki Yerda hayot tasodifan paydo bo'lib qolganmi, agar Quyosh nurlari yorug'lik va issiqlik bermasa, Yerdagi giyohlar, mevalar, barcha o'simliklar gullab-yashnamasligi, Quyosh o'zining doiraviy harakatida, trayektoriyasini sal o'zgartirib, uzoqlashsa, Yer yuzi muzlik bilan qoplanib, hayot tugashini, kechasi Oy yoritmasa, Yerni zulmat, qorong'ulik qoplashini, bu olam tartibotida oddiy insonlar aqli yetmaydigan, faqat vahiy orqali payg'ambarlarga, ilhom, karomat

bilan aziz-avliyolarga yetkaziladigan haqiqat asrori – sirlari borligini o'ylash uchun aql berilganini tushunib yetish zarur².

Abu Nasr Forobiy yunon falsafasi daholari Aflotun va Arastu asarlarini chuqur o'rganib, ularga sharhlar va talqinlar yozib, ilohiy qonunlar adolatli va o'zgarmas ekanligini, dunyoviy, odamlar o'ylab chiqqan qonunlar va xatolar borligini, shahar, davlatlar aholisining hayotga qarashlarida ko'p chalkashliklar borligini, fozil shahar va davlatda adolatli jamiyat qurish uchun demokratik boshqaruv – donolarning aqliy, ma'naviy fazilatlaridan foydalanish haqida fikr yuritadi.

Abu Nasr Forobiy yuksak ma'naviyatni tashkil etuvchi insoniy fazilatlarni qimmatli boylik, ne'mat deb biladi. U ustoz avval Arastu izidan borib, aqliy qobiliyatlarga ko'ngildagi ne'matlar, ya'ni fazilatlar birga qo'shilgandagina inson yuksak ma'naviy madaniyatni hosil qila oladi, deb tushuntiradi³.

Abu Nasr Forobiy shaxs ma'naviy madaniyatini yuksaltirishni o'z ta'limotining asosiy muammolaridan deb biladi. U o'zining "Fozil odamlar shahri" kitobida bu haqda quyidagicha yozadi: "Agar insonda go'zal xususiyatlar yoki fazilatlar uyg'unlashsa, shundan so'ng u o'zidagidek go'zal fazilat hamda irodani xalqlar va shahar ahllarida hosil qilish yo'lini o'rganishi kerak. Lekin xalqlar va shahar ahllarida hosil qilish uchun insondan zo'r kuch va qudrat talab qilinadi. Bu esa ikki yo'l bilan hosil bo'ladi, ya'ni bu ta'lim va tarbiya yo'li bilan hosil qilinadi. Ta'lim degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatni uyg'unlashtirish bo'lsa, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va amaliy kasb-hunar fazilatlarini uyg'unlashtirish deganidir"⁴.

Uning fikricha, kishilarning tengligi va ularning mehnat faoliyatidagi erkinligi jamiyatning erkinligini ta'minlaydi. "Madaniy jamiyat va madaniy shahar (yoki mamlakat) shunday bo'ladiki, – deb yozadi Abu Nasr Forobiy, – shu mamlakatning aholisidan bo'lgan har bir odam kasb-hunarda ozod, hamma bab-barobar bo'ladi, kishilar o'rtasida farq bo'lmaydi, har kim o'zi istagan yoki tanlagan kasb-hunar bilan shug'ullanadi. Odamlar chin ma'nosi

¹ Абу Наср Форобий. Фазилят, бaxт-саодат ва камолот хақида. – Тошкент: "Ёзувчи", 2001. – Б. 17.

² Фараби. Китоб фи маоний ал-ақл // Философские трактаты. – Алма-Ата, 1972. – С. 10-11.

³ Фараби. Китоб фи маоний ал-ақл // Философские трактаты. – Алма-Ата, 1972. – С. 10-11.

⁴ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 184.

bilan ozod bo'ladilar"⁵. Abu Nasr Forobiy fozil shahar davlatda odamlarni turli belgilariga qarab har xil guruhlarga bo'ladi. Biroq u kishilarning diniy mazhabi, millati, irqiga emas, balki tabiiy xususiyatlari, qobiliyatlariga, avvalo, aqliy iqtidoriga hamda ilmlarni o'rganish, hayotiy tajriba to'plash jarayonida orttirgan bilim va ko'nikmalariga katta ahamiyat beradi.

Abu Nasr Forobiyni shaxs ma'naviy madaniyatini yuksaltirish to'g'risidagi fikrlari uning jiddiy falsafiy mushohadasi natijasi bo'lib, o'zidan keyingi mutafakkirlar, xususan, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sinoning bu boradagi qarashlarining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy va Abu Ali ibn Sinolar ham ruh kamoloti bosqichlari haqida fikr yuritib, o'simliklar ruhi, hayvonot ruhi, insoniy ruh, farishtalar ruhi va ilohiy ruhni farq qiladilar. Bu uchala donishmand hayvoniy ruhdan insoniy ruhga ilm-ma'rifat, mashaqqat chekish bilan dilni hayvoniy istak, mayllardan tozalash, poklash bilan yetishish mumkinligini aytadilar, ya'ni barcha insonlarga ma'naviy madaniyat yo'llarini ko'rsatadilar. Ularning inson ma'naviy borlig'i, xususan, nafs haqidagi fikr-mulohazalarining qadr-qimmati va bugungi kundagi ahamiyati ana shular bilan belgilanadi. Ruhiiy olamda ko'ra olsa, qalb ko'zi ochilgaydir. Agar inson o'z ko'nglidagi osmon-u zamin, o'zga mavjudotlardan bexabar qolsa, ruhidan ayrilgusidir. O. Musurmonovanning fikriga ko'ra "Ma'naviy madaniyatning tarkibiy qismlariga: aql, axloq, siyosat, iqtisodiyot, huquq, ekologiya, estetik, badiiy va diniy madaniyatlar kiradi"⁶, deb tushuntiradi.

Abu Nasr Forobiy ta'limotida aqliy va axloqiy tarbiya barkamol insonni tarbiyalashning muhim shartlaridan bo'lib, uning tasavvuri, "Fozil shahar aholisining fikrlari" degan asarida o'z ifodasini topadi. U qaysi tartibda bilimli, axloqli qilib tarbiyalash, xususan, bolaning qaysi xislatlariga e'tibor berish kabi masalalarga to'xtalib o'tirmaydi, balki komil, axloqli insonning mutlaq qiyofasini yaratish, tarbiya sohasida shu qiyofani namuna qilib olish bilan bog'liq masalalarni ilgari suradi. Alloma bu fazilatlar ichida, ayniqsa, donolikka, aqllilikka juda katta e'tibor bergan. Shuningdek, komil inson tarbiyasida jismoniy va aqliy xislatlar uyg'unligi muhim o'rin tutishiga e'tibor qaratgan.

⁵ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. — Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. — Б. 190.

⁶ Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1996. — Б. 190.

Abu Nasr Forobiy o'zining "Baxtga erishish haqida" risolasida farzandga yaxshi tarbiya berish va uning xulqiga ijobiy fazilatlarni singdirish uchun ustozlar tarbiyalashi kerakligini uqtirib, komil insonni voyaga yetkazish tajribali shaxslarning vazifasi ekanligiga e'tiborni qaratadi. Ushbu jihat bugungi kunda ham ziyolilarimizning yoshlar tarbiyasiga mas'ulligini ifodalab, ular ongida demokratik qadriyatlarning qaror topishini ta'minlashda barchamiz mas'ul ekanligimizni bildiradi.

"Kitob fi maoniy al-aql" asarida Abu Nasr Forobiy aytadiki, inson uchunchi ma'nodagi aql-farosati, tabiatan ato qilingan qobiliyatlari yordamida olgan bilimlaridan doimo, muntazam ravishda, o'z ixtiyori, istak-iroda erkinligi bilan yana ko'p bilimlarni egallab, Arastu "Etika" asarining 6-kitobida aytilgan ma'nodagi aql darajasiga, ya'ni insoniy fazilatlarga ega bo'ladi. Bu sohada qobiliyatli odamlar bir-biridan o'zishga harakat qiladilar. Mana shunday fozil insonlar agar bir (yoki bir necha) sohada barcha bilimlarni (yoki eng ko'p bilimlarni) egallab, bu sohada (yo bir necha sohada) barkamollikka erishgan bo'lsalar, bunday insonlar o'sha sohalarda avtoritet (ustoz, alloma) hisoblanadilar. Bunday odamlarning shu sohada (yoki sohalarda) aytgan fikrlari barcha olimlar tomonidan dalil, isbot talab qilinmay, qabul etilaveradi⁷.

Oqil odamlar ko'pincha o'zi ishlayotgan sohada barkamoldir. Bular ko'p hollarda o'zlari uchun yaxshilik keltiradilar. Abu Nasr Forobiy fikricha, donishmandlar ko'pincha o'z manfaatini o'ylamaydilar. Donishmandlar hayratomuz, murakkab, ilohiy narsalar haqida mukammal bilimlarga ega, ammo bu bilimlardan ularning o'zlariga foyda kelmaydi. Donishmandlar butun insoniyatga yaxshilik keltiradilar, halol yashashga o'rgatadilar. Shu sababli donishmandlarni ming yillar davomida barcha xalqlar sevib, minnatdorchilik bilan eslaydilar, hikmatli bilimlarini o'rganadilar.

Abu Nasr Forobiy yovuzlikni inson baxti va jamiyat saodatiga erishish yo'lidagi eng katta to'siq deb hisoblagan. Uning fikricha, ta'lim va tarbiya barkamollikka erishishning muhim vositasidir. Chunonchi, ta'lim nazariy hikmat, ezguliklarga o'rgatadi, tarbiya esa pokiza axloqiy fazilatlarni shakllantiradi. Ezgulik va baxt mohiyatan bitta tushunchadir. Baxt — mutlaq ezgulik, zero,

⁷ Фараби. Китоб фи маоний ал-ақл // Философские трактаты. — Алма-Ата, 1972. — С. 20.

haqiqiy baxtni faqat yaxshilik, ezgulik ro'yobga chiqaradi, yovuzlik esa bunga to'sqinlik qiladi⁸. Alloma fikricha, "Birinci mavjud boshqa barcha mavjudot borligining Birinchi sababidir. (Birinchi mavjud) bo'lishi mumkin bo'lgan turli-tuman kamchiliklarning barchasidan ozod – pokdir. Undan boshqa barcha mavjudot nuqsonlik bo'lishi holatidan xoli emasdir"⁹.

Forobiy insoniy xislatlarni to'rtga bo'ladi: nazariy fazilatlar, tafakkur, yaralma fazilatlar, amaliy san'at fazilati (kasb-hunar). "Baxt-saodatga erishuv haqida"gi risolasida inson go'zallikni samarali idrok etishi uchun unda nozik tabiat va aqliy mukammallik zamini bo'lishi kerak, hissiy va aqliy qobiliyatga ega bo'lgan insongina dunyoning barcha sirlarini bila olishi mumkin, – deb ta'kidlaydi. "Inson aql-idroki tufayli haqiqiy insonga aylanadi, bilim insonga baxt va shodlik keltiradi, inson bilish orqali o'zida go'zallik va mukammallikni kashf etadi", – deb uqtiradi. Forobiy odamlarni ilm bilan, san'at bilan shug'ullanishga da'vat etadi va shu tufayli "go'zal narsalar tushunarli narsaga aylanadi", deb ko'rsatadi.

Forobiyning fikricha, shaxsni kamol toptirish jarayoni inson o'z hayoti davomida ilm-hunar o'rganishi, axloqiy normalarni egallashi va san'atni hayotiy tajriba bilan boyitishi orqali sodir bo'ladi. Insoniy fazilatlar inson atrofni qurshagan muhit ta'sirida shakllanadi. "Kamolotga bir kishining yolg'iz erishuvi mumkin emas. Har bir inson, har qanday kamolotga erishuvda boshqalarning ko'magiga va ular bilan birlashishga muhtoj yoki majburdir", – deydi mutafakkir.

⁸ Абу Наср Форобий. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. – Тошкент: "Ёзувчи", 2001. – Б. 57.

⁹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 131

Tarbiya jarayonida vatanparvarlik, insonparvarlik, mehr-oqibat, sadoqat kabi fazilatlarining o'rni beqiyos. Allomaning ta'kidlashicha, umrboqiylik yaxshilik va ilmga bo'lgan munosabatga bog'liq ekan. Yaxshi fikr va ilm ruhiy olamdagi yaxshi kuchlarni rivojlantiradi. Yomon fikr yaxshi kuchlarning zaiflashuviga olib keladi. Insonparvarlik va yaxshilik asosiy yaratuvchi kuchdir. Insonni sevish, kechirish, hamdard bo'lish – sog'liq va tinchlik manbayi, falsafasi, hayot maqsadi va ma'naviyati bo'lgandagina, inson zavol ko'rmaydi. Abu Nasr Forobiyning ta'kidlashicha, "Ruhni tarbiyalash va poklash izchil davom etsagina, yaxshi natijalarga erishish mumkin".

Xulosa. Barcha asrlarda bo'lgani singari bugungi kunda ham butun insoniyat ma'naviy barkamollik va axloqiy musaffolikka ehtiyoj tuymoqda, haqiqatga olib boradigan o'z yo'lini izlamqda. Shu bois u tarixda iz qoldirgan ma'naviy va intellektual qarashlarga murojaat etish zaruratini teran anglamoqda. Bu qarashlarning katta qismi Abu Nasr Forobiy nomi bilan bog'liq. Insonning axloqiy barkamolligi nimadan iborat ekanini, ezgu insonni qanday tarbiyalashni, bu jarayonda davlatning roli nimadan iborat ekanini tushunish Abu Nasr Forobiy uchun inson va jamiyat birdamligi, shaxslararo va ijtimoiy munosabatlardagi uyg'unlik muammosining kalitini topish demakdir. Shuning uchun ham u ijtimoiy taraqqiyotning etik va ijtimoiy-siyosiy muammolarini anglashga, ideal davlat, ideal axloqli va savodli, inson barkamolligi talablariga javob beruvchi hukmdor obrazini bunyod etishga bu qadar ko'p kuch sarfladi. Forobiy jamiyatni boshqarish, bu jarayonda hukmdorning o'rni va roli muammolarini chuqur va batafsil o'rgandi, oliy axloq talablari buzilgan, baxtga yetishish borasidagi asl bilimlar mavjud bo'lmagan "savodsiz shahar"larni tanqid ostiga oldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абу Наср Форобий. Фазилят, бахт-саодат ва камолот ҳақида. – Тошкент: "Ёзувчи", 2001.
2. Философия в духовном развитии человека. – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2003. – 184 с.
3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 224 б.
4. Мусурмонова О. Маънавий кадриятлар ва ёшлар тарбияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
5. Фараби. Китоб фи маоний ал-ақл // Философские трактаты. – Алма-Ата: 1972.
6. Юсубов Ж.К. Абу Наср Форобий тарбия ва шахс баркамоллиги ҳақида. Бердақ номидаги Қорақалпоқ Давлат университети ахборотномаси. 2017 йил 1-сон. – Б. 119-122.
7. Юсубов Ж.К. Абу Наср Форобий таълимотида тарбия масаласи. ЎзМУ хабарлари. – Тошкент. 2022 йил 1/2 сон. – Б. 205-207.